

SAMVAD E-JOURNAL

ISSN (Online) : 2583-8334

(International Peer-Reviewed Refereed Journal)

Volume 2, Issue-2, April to June : 2024

Published by Rangmati Publication

<http://www.rangmatipublication.com/>

‘પિંજર’ : વિભાજનની વેળાની અનેક સ્ત્રીઓની વ્યથાની-કથા

શિવાનીબેન અનિલગીરી ગુંસાઈ

સારાંશ: ‘પિંજર’(૧૯૫૦) મૂળ પંજાબી લેખિકા અમૃતા પ્રીતમની નવલકથા છે. જેનો હિન્દીમાં અનુવાદ તેમણે જાતે જ કર્યો છે. અમૃતા પ્રીતમે વાર્તા, નવલકથા, નિબંધ, કવિતા અને આત્મકથા જેવા સાહિત્ય સ્વરૂપમાં લેખિની ચલાવી છે. તેઓ ૧૯૫૬માં સાહિત્ય અકાદમી એવોર્ડ મેળવનાર પ્રથમ સ્ત્રી સર્જક હતા. તો વર્ષ ૧૯૮૨માં ‘કાગજ કે કેન્વાસ’ માટે એમને જ્ઞાનપીઠ પુરસ્કાર મળ્યો હતો. આમ નીડર અને નિખાલસ વ્યક્તિત્વ ધરાવતા અમૃતા પ્રીતમ પંજાબી ભાષાના પ્રથમ લેખિકા હતા.

ચાવીરૂપ શબ્દો : ‘પિંજર’, વિભાજન, અમૃતા પ્રીતમ, અનુવાદ,

‘પિંજર’નો ગુજરાતીમાં અનુવાદ શરીફાબેન વીજળીવાળાએ કર્યો છે. તેઓ વીર નર્મદ દક્ષિણ ગુજરાત યુનિવર્સિટીમાં ગુજરાતી વિભાગના અધ્યક્ષ તરીકે કાર્યરત છે. ગુજરાતી સાહિત્યમાં તટસ્થ વિવેચક તરીકે જાણીતા અધ્યાપિકા, સંપાદક અને સારા અનુવાદક પણ છે. તેમણે ‘સુખા બરગદ’, ‘આધા ગાવ’, ‘બસ્તી’, ‘મહાભોજ’ અને અને ‘પિંજર’ જેવી વગેરે કૃતિઓનો અનુવાદ કર્યો છે.

‘પિંજર’નો આસ્વાદ કરાવવાનો મારો ઉપક્રમ છે... જે એક એવી નવલકથા છે કે ભારતના ભાગલાના વિષયને ન્યાય આપતા આપતા એ વખતના સમયપટને વધુ ન્યાય આપે છે. એ વખતની સ્ત્રીઓની સ્થિતિ, તેમની શારીરિક પીડાઓ, અને એમના પર થતા અત્યાચારોનું આલેખન જોવા મળે છે. ‘પિંજર’ની મુખ્ય નાયિકા પૂરો જેવું પાત્ર સમયને આધીન જે વ્યક્તિએ તેનું અપહરણ કર્યું હતું તેને જ પ્રેમ કરવા લાગે છે. સ્ત્રીની તાકાત અહીં જોઈ શકાય. બીજું તો આગળ કથા જ કહેશે....

નવલકથાના આરંભે ૧૯૩૫માં નાયિકા પૂરો વટાણા છોલી રહી હતી, ત્યાં જ તેની આંગળીમાં દાણા ને બદલે ઇયળ આવી જાય છે. કાદવ ભરેલા ખાડામાં અચાનક પગ પડી જાય અને આખા શરીરમાં જેવી કમકમાટી ફરી વળે એવી જ કમકમાટી તેના આખા શરીરમાં ફરી વળી. તેને થયું કે એનું શરીર વટાણાની પેલી સિંગ જેવું છે જેની અંદર વટાણાની જગ્યાએ કોઈક ઇયળ ઊછરી રહી છે. એને ઈચ્છા થઈ કે પોતાના પેટમાં ઊછરી રહેલી

ઇચળને ફેંકી દે, પોતાનાથી દૂર કશોક એને ખંખેરી કાઢે. એની નજર સામે વીતેલા દિવસો પસાર થવા લાગ્યા. અહીં નવલકથા ફ્લેશબેકમાં જાય છે... પૂરો ગુજરાત જિલ્લાના એક ગામ છત્તોઆનીના શાહોની એ દીકરી હતી. સમયના ચક્કરમાં શાહોના ઘરની હાલત એવી થઈ ગઈ કે એમના પૂર્વજોના નામના મોટા મોટા વાસણો પણ વેચવા પડ્યા. પડતીની આ રોજ રોજની દુઃખ ભરી કથાથી બચવા પૂરોના પિતા અને કાકા પોતાનું ગામ છોડીને સિયામ જતા રહેલા. ત્યાં ગયા પછી દિવસો બદલાયા અને પાયમાલ થઈ ગયેલા શાહો છત્તોઆનીમાં પાછા ફર્યા. એ વખતે પૂરો ૧૪ વર્ષની હતી. એનાથી નાનો એનો એક ભાઈ હતો, એનાથી નાની પૂરોની ત્રણ બહેનો હતી અને હવે તેની મા છઠ્ઠી વાર સગર્ભા હતી. આ સમયગાળા દરમિયાન પૂરોની અને તેના ભાઈની સગાઈ સાટા પેટામાં બાજુના ગામ રત્તોવાલના ખાતાપીતા પરિવારમાં થઈ. ત્યારબાદ પૂરોની માએ દીકરાને જન્મ આપેલો. ત્રણ છોકરીઓ પર જન્મનાર છોકરાના અપશુકન દૂર કરવાની વિધિઓ કરાઈ. પૂરોને ૧૫મું વર્ષ બેઠું ને તેના અંગોમાં જાણે એક ઉછાળ આવ્યો. તેના થનાર પતિ રામચંદને તેની સહેલીઓએ દૂરથી દેખાડેલો. અહીં લેખિકાએ વિવાહ ઉત્સુક કન્યાના હાવભાવને આલેખ્યા છે. થનાર પતિની ઝંખના, તેને મળવાની ઉત્સુકતા, સહેલીઓની મજાક મસ્તી વગેરે બાબતો લેખિકાએ નોંધી છે. જેમ જેમ પૂરોનાં લગ્ન નજીક આવવા લાગ્યા ત્યારે તેને રસીદની તીક્ષ્ણ આંખોનો ભેટો થાય છે. રસીદનું તેની પાછળ જવું, તેને બૂમ મારવી. એવા સમયમાં જ્યારે દોડીને પોતાની સહેલીઓ સુધી પહોંચે છે ત્યારે સહેલીઓએ એક લોકમાન્યતા કહેલી... જો રીંછ કોઈ યુવાન છોકરીને ઉપાડી જાય તો તેને મારી નાખવાને બદલે તેને તેની પત્ની બનાવીને ગુફામાં રાખે. આ સાંભળી પૂરો કંપી ઊઠે છે. લેખિકાએ કરેલો આગોતરો ઇશારો રસીદને રીંછ તરીકે પુરવાર કરે છે. રસીદ પૂરોનું આગળ જતા અપહરણ કરે છે અને તેને તેની પત્ની બનાવીને રાખે છે. પંજાબની લોક સંસ્કૃતિ, માન્યતાઓ, અંધશ્રદ્ધા, પંજાબી ગીતો વગેરે ભાષાશૈલીમાં સુપેરે વ્યક્ત થતું જોવા મળે છે. પૂરોનાં સાસરીવાળા આવવાના હતા એટલે પૂરો અને તેની નાની બહેન શાકભાજી લેવા જાય છે. એ વખતે અચાનક એક પવનવેગે ઘોડો આવ્યો અને ઘોડેસવાર પૂરોને ઊંચકીને લઈ ગયો. જ્યારે પૂરોને હોંશ આવ્યો. ત્યારે તેની સામે રસીદ ઉદાસ ચહેરે બેઠો હતો. પૂરોએ રસીદને અનેક ગાળો ભાંડી છતાં પણ રસીદ એને કશું બોલ્યો નહીં. તેણે અપરણ પાછળનું કારણ આપ્યું કે... પૂરો, અમારા શેખોના ખાનદાનમાં અને તમારા શાહોના દાદા, પરદાદાના જમાનાથી વેર ચાલ્યું આવે છે. મારા દાદાની મોટી દીકરીને તારા દાદાના મોટા દીકરાએ બળજબરીથી ત્રણ રાત ઘરમાં રાખી હતી. વેર વાળવા માટે અમારા પરિવારે શાહોની દીકરીને ઉપાડી લાવવાની કસમ લેવડાવેલી. એટલું કહી એ મૂંગો થઈ ગયો. ત્યારે પૂરો કહે છે : “રસીદ એક વાર મને મારી માને મળવા દે”...“અરે નેક ઓરતા! હવે એ ઘરમાં તારા માટે કોઈ જગ્યા નથી રહી. એમની બિરાદરીનો કયો હિન્દુ પછી શાહોના ઘરનું પાણી પીશે ? તું મારા ઘરમાં પૂરા પંદર દિવસ રહી ચૂકી છે!”...“ પણ મેં તો તારા ઘરનાં માત્ર અનાજ-પાણી જ મોઢે લગાવ્યાં છે, હું...’ પૂરો આગળ કશું કહી ના શકી, પણ પૂરો જે કહેવા માંગતી હતી એ રસીદ સમજી ગયો.”... “એ વાતને કોણ માનશે, પૂરો ? એ તો મારી શરાફત છે કે હું પહેલા તારી

સાથે નિકાહ કરીશ...”(સંવાદ ; પૃષ્ઠ : ૩૭). રશીદ ભલે પૂરોને બળજબરીથી, અપહરણ કરીને લઈ ગયો પરંતુ તેણે તેને હાથ પણ નથી લગાડ્યો. એટલે કે રશીદ ખલનાયક કે પછી નાયક ? આ પ્રશ્નનો જવાબ પણ આપણને આગળ મળી રહેશે. રશીદની વાતને અવગણીને પૂરો એક રાત્રીએ રશીદના ઓશીકા નીચેથી ખડકીની ચાવી લઈને નીકળી જાય છે. ધોર અંધારામાં હિંમત કરીને તે ઘરે પહોંચે છે. પરંતુ અહીં અલગ જ ઘટના બને છે. જેમણે ઉછેરીને મોટી કરે છે. એ જ મા-બાપ તેને સાચવવાનો ઇન્કાર કરે છે. મુસ્લિમ કોમમાંથી આવતા શેખો સામે બાથ ભીડવાની હિંમત તેમનામાં નથી. જુઓ : “દીકરી, તારા નસીબ ફૂટેલાં! અમે હવે કંઈ કરી શકીએ એમ નથી”(પૃ: ૪૦). પૂરોને પણ રશીદની ‘નેક ઓરત’ વાળી વાત યાદ આવી ગઈ. તે ઘરની બહાર નીકળી. તેના માટે તેના મા-બાપના કે થનાર પતિ રામચંદના ઘરના રસ્તા પણ બંધ થઈ ગયા હતા. હવે માત્ર મોતનો રસ્તો ખુલ્લો હતો. તે ગામના માઘોકિયાના ફૂવા તરફ નીકળી. સામેથી રશીદ દોડતો દોડતો આવી રહ્યો હતો. પૂરોને થયું કે મોતે પણ એનો દરવાજો બંધ કરી નાખ્યો છે. રશીદે આવીને તેનો હાથ પકડ્યો અને તેની સાથે તે ચાલવા માંડી. ત્રીજા દિવસે એક મોલવી આવ્યો, બે ત્રણ પુરુષો આવ્યા. તેમણે રશીદ સાથે પૂરોનું ‘હમીદા’ નામ રાખીને નિકાહ પઢાવ્યાં. નિકાહ પછી રશીદ અને પૂરો સક્કડઆલી રહેવા જતા રહ્યાં. ત્યારબાદ એક દિવસે એક માણસ તેમના ઘરે આવ્યો અને પૂરોના બાવડા પર ઘાફા લીલા અક્ષરોમાં ‘હમીદા’ ત્રોફાઈ ગયું. પૂરો હવે હમીદા બની ગઈ હતી. પરંતુ એ વિચારતી : “હકીકતે એ ન તો હમીદા હતી, ન તો પૂરો. એ તો માત્ર એક હાડપિંજર હતી, કેવળ પિંજર જેનો ન તો કોઈ આકાર હતો ન કોઈ નામ હતું...”(જાત સાથેનો સંવાદ ; પૃ: ૪૨). આપણને પ્રશ્ન થાય કે નામ કોતરાવવાની શું જરૂર હતી ? પરંતુ લેખિકાએ તેનો ઉપયોગ કર્યો છે.... આગળ જતાં જ્યારે લાજોને મુસલમાનના ઘરમાંથી કાઢીને પોતાના ભાઈ અને રામચંદ સુધી પહોંચાડે છે. ત્યારે ત્યાંના ગામના લોકો એને પ્રશ્નો કરે છે ત્યારે પોતે મુસ્લિમ હોવાનું સાબિતી આપતા તેને બાવડા પર કોતરેલું હમીદા નામ તેનું રક્ષણ કરે છે. સમય સંજોગે જેમ પૂરોમાંથી હમીદા બને છે. ત્યારે જોસેફ મેકવાની ‘અમર ચાંદલો’ની નાયિકા અંચળી યાદ આવે. એક દલિત દીકરી જ્યારે ગુમ થાય અને તેને રાજપૂત પરિવાર મોટી કરે છે. ત્યારે તે સમયની પરિસ્થિતિ સાચવવા જાત નામ બંને છુપાવી પોતે ‘ચંદ્રિકા’ બની જાય છે. પાંચ-છ મહિના વીત્યા હશે ને પૂરોના પિંજરમાં એક નાનકડો જીવ ઊછરવા લાગ્યો. અહીં કથા ફ્લેશબેકમાંથી મૂળ કથા સાથે અનુસંધાન સાધી લે છે.

પૂરો વટાણા ફોલતી હોય છે. ત્યારે વટાણાની છાલમાંથી નીકળેલી ઇયળ જે પોતાના ગર્ભમાં ઊછરી રહેલા બાળકની વાત સાથે અનુસંધાન સાધે છે. ભૂતકાળ અને વર્તમાનની પરિસ્થિતિ જોતા તે ઉદાસ થઈ જાય છે. રશીદ પૂરોને કહે છે કે આજે તો મન થયું છે કે ગોળ નાખીને શેવ બનાવીએ. ત્યારે પૂરોને તેની મા સાથેનો સંવાદ યાદ આવે છે : “ ‘મા... મા! મને તો મશીનમાં બનેલી સેવ ખાવાનું મન થયું છે.’એની વાત સાંભળીને તરત જ માએ કહેલું, ‘ચલ હટ! એ તો મુસલમાન ખાય.’” (પૃ:૪૪). આજે વૈશાખી મેળો શરૂ થયો છે. પૂરો છત પર ચડી એ

નિહાળવા લાગી. લેખિકાએ અહીં ખૂબ સરસ મેળામાં જતા લોકોનું વર્ણન કર્યું છે. જાટ જવાનોની એક ટોળીમાંથી ઊંચા અવાજે ગીત સંભળાય છે :

“કૂવાકાંઠે બેસીને દાતણ કરવા વાળી, સફેદ ચમકતા દાંતો વાળી,

જેને તું ગમી જશે, એ જ તને લઈ જશે.” (પૃ:૩૬).

આજે પૂરોના હૃદય ઉપર વારે ઘડી ભૂતકાળ અથડાયા કરે છે. એક પછી એક ઘા વાગ્યાં કરે છે. અહીં અનેક પ્રશ્નો થાય... ગમી જનારાઓની હાલત તો જુઓ ? ગમી જવું એટલે તેને લઈ જવી ? અથવા એમ કહી શકાય કે જે છોકરીને સામેનું પાત્ર ગમે છે કે નથી ગમતું ? એનો ખ્યાલ કર્યા વગર છોકરાને ગમે એટલે એને ઉપાડી લેવી ? જે છોકરી સામેના પાત્રને જાણતી પણ નથી એવા સમયમાં તેનું અપહરણ થઈ જાય ત્યારે એના ઉપર શું વીતતું હશે ? શું સ્ત્રીઓને સપના, કોઈ મન કે ઈચ્છા ન હોય ? એ સ્ત્રી હૃદય જ જાણી શકે!. પરંતુ લેખિકાએ રશીદનો વિચાર પૂરો વિશે લખ્યો છે કે..., “પૂરો! પહેલીવાર જ્યારે મેં તને જોઈ, ખુદા સાક્ષી છે, પણ તે જ વખતે તું મને ગમી ગઈ, હું તારા પ્રેમમાં પડી ગયો”(પૃ:૩૬). પૂરોને લાગી આવે છે કે રશીદને ગમી ગઈ, કાશ રામચંદને ગમી હોત. ફરી જાટની ટોળીઓમાંથી ગીતનો અવાજ સંભળાય છે:

“તારા નાકની જડનો ચમકારો જોઈને,

ખેડૂત હળ ચલાવવાનું ભૂલી જાય છે...”(પૃ:૪૬).

પૂરો વિચારતી રહી કે બધા ગીત રૂપાળી છોકરીઓના જ ગુણ કેમ ગાય છે ? શું ક્યારેય એવા ગીત લખાશે, જેમાં મારા જેવી છોકરીઓના વિલાપની કથા પણ કહેવાશે. ગીત પછીની મનોદશા જે પૂરોની છે. એ જ સાચા ભાવકને પણ થાય. આ સમાજ માત્ર સ્ત્રીઓના અંગોના ગુણ ગાવામાં જ વ્યસ્ત છે. નહીં કે એના રક્ષણ માટે. આજે પણ સ્ત્રીઓ એટલી જ હદે દુઃખી જોવા મળે. ક્યારેક સમાજ ડંખ મારે તો ક્યારેક માબાપ, પરંતુ એમના સમયનું ચક્ર હજુ એવું ને એવું જ છે.

કથા આગળ વધતા પૂરોએ બાળકને જન્મ આપ્યો છે. રશીદને લાગ્યું કે દીકરાના જન્મ પછી તેણે પૂરો પર કાબુ મેળવી લીધું. પરંતુ પૂરો એ રશીદને કહેલું., ‘તું મારી પાસેથી હવે વધારે શું માંગે છે? મેં તને મારી જાત આપી, તને એક દીકરો દીધો, હવે મારી પાસે બાકી શું રહી ગયું છે?’(પૃ:૪૯). પૂરોના ગોળમટોળ દીકરાને બધા જાવેદ કહીને બોલાવતા. અહીંથી કથા વળાંક લે છે.... જેમ પદ્યવાર્તામાં મૂળ કથા સાથે અનેક કથાઓ આવે છે. એમ અહીં પૂરોની ગાથા સાથે અનાથ કમ્બો, તારો, ગાંડી સ્ત્રી અને લાજો જેવા સ્ત્રી પાત્રોને લેખિકાએ પૂરોની સાથે એમની પણ વેદના, પીડાઓ અહીં આલેખી છે. એટલે કે વિભાજનથી પીડાતી સ્ત્રીઓની વેદના આલેખતા મૂળ કથા સાથે

અનુસંધાન ક્યાંક ઓછું થતું દેખાય છે. છતાં પણ વિભાજન વખતે જે સ્ત્રીઓએ વેઠ્યું છે. તે લેખિકાએ ‘પિંજર’ થકી ઇતિહાસ સાચવ્યો છે. કમ્મોનાં મા બાપ નથી. તેની કાકી તેને રોજ વહેલી સવારે દેગડા ભરીને પાણી મંગાવે છે. એટલું કામ કરવા છતાં પણ કાકીના કડવા વેણ સાંભળવા પડે છે, “પેદા કરીને અમારા માટે છોડી ગયા” મા-બાપ વિનાના બાળકોની શું હાલત થાય છે તે અહીં જોઈ શકાય. કમ્મો પછી લેખિકા તારોની મનોદશા સૂચવે છે. તારોના લગ્ન તો થયા છે પરંતુ તેના પતિ તરફથી તેને પ્રેમ નથી મળતો. તે કોઈ અન્ય ઓરત સાથે સંબંધ ધરાવે છે. માત્ર તારો સાસરી પક્ષના કામ માટે જાય છે એ વિચારીને તેની હાલત બગડી જાય છે. કથા આગળ વધતા એક રાતે રશીદને ઊંઘમાં જ એવો તાવ ચડ્યો કે એનું શરીર ધગધગી ઊઠ્યું. ગામના હકીમના દવા દારૂ શરૂ થયા. ત્રીજા દિવસે ખબર પડી કે તેને ટાઈફોઇડ થયો છે. રશીદે જીવવાની આશા પણ છોડી દીધી હતી જુઓ: “પૂરો! મારા ગુનાહને બક્ષી દે , મારી ભૂલ માફ કરી દે...પૂરો... પૂરો...’..... ‘સારું ત્યારે પૂરો હવે હું જાઉં છું”(પૃ:૬૩). રશીદની બીમારીએ પૂરોના ધ્યાન-ધરમ અને વૈરાગ્યને પોતાની તરફ ખેંચી લીધા. પૂરો તેના માથા પર પોતા મૂકતી. ક્યારેક તેના ખાટલા જોડે જ ઊંઘી જતી. રશીદની સંભાળમાં જાવેદ તરફ ધ્યાન ઓછું રહેતું. પૂરો જાણતી હતી કે રશીદ સિવાય એનું હતું પણ કોણ ? દસમા દિવસે રશીદને તાવ ઉતરે છે. તેનું મન ઉલ્લાસમાં હતું કારણ કે પૂરોનો પ્રેમ તેને મળી ગયો હતો. કથા આગળ વધતા એક ગાંડી સ્ત્રી સગર્ભા બને છે. આનાથી વિશેષ સ્ત્રીઓ પર ત્રાસ શું હોઈ શકે ? થોડા દિવસો પછી ગાંડી બાળકને જન્મ આપીને મરી જાય છે. ગામના છેવાડે એની જોડે કોઈ નોતું... પ્રસૂતિની પીડા એણે કેવી રીતે વેઠી હશે ? સ્ત્રી એટલે માત્ર દેહ ? એવા અનેક પ્રશ્નો ગાંડીનું પાત્ર આપની સમક્ષ મૂકી જાય છે. રશીદ અને પૂરો બાળકને ઘરે લઈ જાય છે. એમાં ધર્મના નામે ખેલ શરૂ થાય છે. ગામના હિન્દુ લોકોને થાય છે કે એક મુસ્લિમ હિંદુ ગાંડીના બાળકને ઊછરી કેમ શકે ? પૂરોએ સફેદ જીરું ખાઈને બાળક માટે છાતીમાં ધાવણ લાવ્યું હતું. આ માની મમતા સામે ગામની સ્ત્રીઓ પૂરોના પક્ષમાં હતી. પરંતુ ધર્મના નામે ધર્તિંગ કરનારા પુરુષો તેના વિરુદ્ધ હતા. હિન્દુ લોકો બાળકને લઈ તો જાય છે પરંતુ તેની સેવા કરવામાં નિષ્ફળ નિવડતા ફરી એ બાળક પૂરો અને રશીદને સોંપી દેવામાં આવે છે. પૂરો રહીમની માના આંખના ઈલાજ માટે રામચંદના ગામ રત્તોવાલમાં જાય છે. રામચંદનો ભેટો થતાં રામચંદ તેને પૂછે છે: તું પૂરો છે ? તેનો કોઈ પ્રત્યુત્તર આપતી નથી. અને તેઓ ત્યાંથી પાછા ફરે છે. પૂરો જ્યારે ઘરે આવે છે ત્યારે તેને ખબર પડે છે કે તેના નાના ભાઈએ તેના ખેતરમાં આગ લગાડી છે. રશીદ દુઃખી થાય છે પરંતુ પૂરો આગ લાગવાનો દુઃખ ભૂલી ગઈ. બળી ગયેલ ઘઉંની રાખમાંથી એને મા જણ્યા ભાઈ બહેનનો સ્નેહ દેખાવા લાગ્યો.

નવલકથાના અંત તરફ જતા લેખિકાએ નવલકથાને અચાનક વળાંક આપ્યો છે. ૧૯૪૭ના ભારત પાકિસ્તાનના ભાગલાનું વર્ણન આવે છે. જે રીતે તરબૂચની ચીરીઓ કરવામાં આવે છે. એ જ રીતે શહેરોમાં, ગામોમાં માણસ માણસને કાપી રહ્યો હતો. લોકો ગાંડા થઈ ગયા હતા. મારવા-કાપવાની જ વાતો કરી રહ્યા હતા.

પુરુષ પ્રધાનનો વાસ્તવિક ચહેરો અહીં દેખાઈ આવે છે. સૌથી જો વધુ વેઠવાનું આવ્યું હોય તો માત્ર સ્ત્રીઓને જ. બંને કોમ એકબીજાને સ્ત્રીઓને ઉપાડીને લઈ જઈ રહ્યા હતા. જેમાં ઉંમર ગૌણ બની ગઈ હતી. કેટલીય મરી, કેટલીકને નગ્ન કરીને બજારમાં ઢોલ નગારા સાથે ફેરવી. એક રાત્રે પૂરોએ શેરડીના ખેતરમાં છુપાયેલી છોકરીને ઘરે લઈ આવેલી. તેને જાણવા મળ્યું કે પાસેના ગામમાં કેમ્પ લાગ્યો છે. મિલિટરી રક્ષણ કરે છે. પૂરોએ છોકરીને એ કેમ્પમાં લઈ જાય છે ત્યારે તેને રામચંદથી ભેટો થાય છે. રામચંદે જણાવ્યું કે તેની બહેન (પૂરોની નાની ભાભી) લાજોનું અપહરણ થયું છે. પૂરો અને રશીદ પોતાનો જીવ જોખમમાં નાખીને લાજોને રામચંદ અને પૂરોના નાના ભાઈ સુધી પહોંચાડે છે. રશીદનું પાત્ર પ્રથમ દૃષ્ટિએ ખલનાયક લાગતો અત્યારે ધીમે ધીમે તે નાયકની ભૂમિકા ભજવતો દેખાઈ આવે. કોઈપણ પ્રકારનો પૂરો પર ત્રાસ નહીં, ખેતરમાંથી મળી આવેલી છોકરીને રક્ષણ માટે ઘરમાં રાખવી, ગાંડીનાં બાળકને ઘરે લઈ આવવું. પૂરોની ભાભી માટે જીવ જોખમમાં નાખવો. આ જોતાં અંતમાં કથાનો નાયક બની રહે છે. લાજોને બચાવતા મુસ્લિમ સમુદાય જ્યારે પૂરોને પકડે છે ત્યારે પૂરોને બાવડા પર કોતરેલું હમીદા નામ રક્ષણ આપે છે. કેમ્પમાં એલાન થઈ ગયું હતું હિન્દુ સ્ત્રીઓ ભારત જઈ શકતી હતી અને મુસ્લિમ પાકિસ્તાન. પૂરોને તેનો નાનો ભાઈ ઘરે પાછી ફરવાનું કહે છે. અહીં પૂરો કરતા રશીદની પીડા અલગ તરી આવે છે. પરંતુ પૂરો પોતાના બાળકને તેડીને રશીદ જોડે જઈને તેના ભાઈને કહે છે કે : “લાજો પોતાના ઘરે પાછી ફરી રહી છે, સમજી લેજે એમાં જ પૂરો પણ પાછી આવી ગઈ. મારા માટે તો હવે આ જ સાચી જગ્યા છે.... કોઈપણ છોકરી – ભલે તે હિન્દુ હોય કે મુસલમાન – જ્યારે પાછી પોતાના ઠેકાણે પહોંચે છે ત્યારે માનજો કે એની સાથે પૂરોનો આત્મા પણ એના ઠેકાણે પહોંચી ગયો”.

નવલકથામાં આવતા કેટલાક વિશેષ તારણો :-

– પૂરો જ્યારે રશીદના કબજામાંથી છૂટીને ચોરી છુપી રાત્રે ઘરે પહોંચે છે. અને મા-બાપ તેને અપનાવી નથી શકતા ત્યારે પૂરો અને તેના મા-બાપની એ કરુણતા જુઓ : “અમે તને ક્યાં રાખીશું ? તને કોણ પરણીને લઈ જશે ? તારો ધરમ ગયો, તારો જનમ ગયો. અમે જો આ સમયે કંઈ પણ બોલીશું તો અમારા લોહીનું એક ટીંપુ પણ નહીં બચે... દીકરી, તું જનમતાની સાથે જ મરી ગઈ હોત તો કેટલું સાડું થાત!”(પૃ:૪૦).

– પૂરોને જ્યારે એનું બાળક ધાવણ ધાવે છે ત્યારે પુરુષ વર્ગ પર કટાક્ષ કરતાં વિચારે છે કે : “આ છોકરો... આ છોકરાનો બાપ... આખી પુરુષજાતિ... પુરુષ... પુરુષ...! ફૂતરો હાડકું ચૂસે એમ પુરુષો સ્ત્રીના શરીરને ચૂસતા રહે છે.” (પૃ:૫૦).

– ૧૯૪૬ આસપાસ જોવા મળતો જાતિવાદમાં જુઓ : જ્યારે પૂરો કમ્મોને દેગડું ઉપડાવવા મદદ કરવા જાય છે ત્યારે કમ્મો કહે છે : “દેગડો અભડાઈ જશે....”(પૃ:૫૩).

‘પિંજર’ : વિભાજનની વેળાની અનેક સ્ત્રીઓની વ્યથાની-કથા

– મા-બાપ દીકરીના મનની ઈચ્છા જાણ્યા વગર તેની મરજી વિરૂદ્ધ પોતાની મરજીથી દીકરીનું વેવિશાળ નક્કી કરે છે. ત્યાર પછી સાસરી પક્ષમાં ઘણી વખતે દીકરીને જે દુઃખ વેઠવાનું આવે છે તેના તરફ કટાક્ષ કરતી તારો પૂરોને કહે જે જુઓ : “દીકરીઓનું શું છે, મા-બાપ ઈચ્છે એના હાથમાં દીકરીના ગળાનું દોરડું પકડાવી દે છે.” (પૃ:૫૮)

– તારોના લગ્ન તો થયા છે પરંતુ તેના પતિ તરફથી તેને પ્રેમ મળતો નથી તેથી તેની થયેલી હાલતનું વર્ણન, તેની મનોદશા જુઓ : “મારા મનમાં આગ સળગે છે. બે વરષ થઈ ગયાં, રોટી એને કપડા માટે થઈને હું માંડું શરીર વેચું છું. જો હું વેશ્યા છું.... જો હું વેશ્યા...”(પૃ:૬૦).

– જ્યારે ગાંડી સગર્ભા બને છે. ત્યારે પૂરો પુરુષ વર્ગ પર કટાક્ષ કરે છે. પૂરોની મનોદશા જુઓ : “એ કેવો પુરુષ હશે! ચોક્કસ જ કોઈ પશુ હશે, જેણે આના જેવી ગાંડીની આવી દુર્દશા કરી દીધી!... જેની પાસે ન તો રૂપ હતું, ન જુવાની હતી, માંસનું એક શરીર હતું જેને પોતાનું ભાન નો’તું. જે માત્ર હાડકાનું એક પિંજર હતું, એક ગાડું પિંજર... ગીઘો એને પણ ઊતરડી- ઊતરડીને ખાઈ ગયા...”(પૃ:૬૮).

– જ્યારે એક યુવતીને દસ બાર યુવાનો નગ્ન કરીને ફેરવતા હતા ત્યારે પૂરો કહે છે : “આ દુનિયામાં જીવી ન શકાય. આ યુગમાં છોકરીનો જન્મ લેવો એ જ પાપ છે.” (પૃ:૯૫).

આમ, સમગ્ર નવલકથામાં મુખ્યત્વે કરુણરસ જોવા મળે છે. બે કોમ વચ્ચેના ઝઘડામાં માત્ર સ્ત્રીઓને જ વેઠવાનું થાય છે. ડગલે ને પગલે સ્ત્રીઓનો સંઘર્ષ, તેમની માનસિક પીડા, મા બાપ પણ સમાજના ડરે દીકરીને તરછોડે (ઉ.દા., પૂરો અને તારો), પૂરો જેવું પાત્ર તો જેણે તેનું અપહરણ કર્યું છે તેવા જ વ્યક્તિને સંતાન આપવું, સમયાંતરે તેને પ્રેમ પણ કરવો તો વળી કમ્મો, તારો, ગાંડી સ્ત્રી, અને લાજો જેવા પાત્રોની પરિસ્થિતિ જોતા ‘પિંજર’ ભલે વિભાજનની વાત ઓછી લઈ આવે. પરંતુ એ સમયમાં થયેલી સ્ત્રીઓની દશાને ઇતિહાસ રૂપે સાચવી લે છે. પૂરો થકી અનેક સ્ત્રીઓના પ્રશ્નોને વાચા આપતી આ નવલકથા અંતે સફળ નીવડે છે.

સંદર્ભ :

‘પિંજર’ : અમૃતા પ્રીતમ, અનુવાદક : શરીફા વીજળીવાળા, પ્રકાશક : અરુણોદય પ્રકાશન, અમદાવાદ, બીજી આવૃત્તિ : મે, ૨૦૨૨, મૂલ્ય : ₹૧૫૦.